

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ З АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ

Людська гідність як буттєво-аксіологічний фундамент прав людини. Людська гідність як соціальна цінність є точкою відліку місця людини у суспільстві, а забезпечення певного рівня людської гідності визнається сьогодні метою існування всієї суспільної організації. Такий фундаментальний характер людської гідності пояснюється її взаємозв'язком із правами людини, зокрема її джерельним характером щодо прав і свобод. Вказана властивість людської гідності особливо актуалізується у процесі активного становлення громадянського суспільства в Україні, що сприяє розумінню людьми своїх прав, ставить вимоги перед державною владою щодо їх ефективної охорони та захисту, а отже, сприяє утвердженню людської гідності та її реалізації у повсякденному житті.

Основні теоретичні підходи до розуміння ідеї людської гідності: теологічний, філософський та правовий. Спираючись на здобутки цих підходів, доведено тезу про подвійну природу людської гідності: як явища об'єктивного і загального для всіх людей (цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) та як суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини (гідність людини).

Основні елементи, необхідні для підтримання та здійснення людської гідності: джерелом людської гідності є природне право; принцип людської гідності непорушний; гідність повинна належати кожній людині та в тій самій мірі; людська гідність не може розглядатися лише як одне з багатьох прав і свобод людини; сутністю людської гідності є автономія людини; заборона ставити людину в такі ситуації або поводитися таким чином, що може заперечувати її гідність.

Людська гідність як об'єктивне явище розглядається через взаємозв'язок із системою прав і свобод людини. Запропоновано вивчати людську гідність як самоцінність і суспільну значущість людини, яка визначається існуючими рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність та яка виступає джерелом прав і свобод людини (Оксана Гришук "Філософія людської гідності у праві").

Людська гідність посідає визначальну роль у системі конституційних цінностей. Будучи ядром кожного конституційного права, формує уявлення про людину, її місце у суспільстві та взаємовідносини з державою. Вона транслює уявлення про людину як унікальну самовизначену істоту, яка не перебуває під владою держави, формує повагу до її внутрішнього світу. З іншого боку, право на повагу до людської гідності кореспондує з визнанням людини найвищою соціальною цінністю, що унеможливорює тлумачення її інструментально, лише як об'єкт державної волі.

Факт закріплення у Конституції України права на повагу до людської гідності становить фундаментальні основи нашої правової системи. Проста ідея, що влада держави повинна обмежуватися конституцією, яка може бути писаною або ж неписаною, але цей принцип необхідно захищати. У цьому аспекті Конституційний Суд України (далі – КСУ) є бастионом, який охороняє людину від держави.

Сучасна модель розуміння “конституційної гідності” виникла після Другої світової війни. Конституція Федеративної Республіки Німеччина (далі – Конституція ФРН), європейські конституції закріпили право на повагу до людської гідності, право на людську гідність. Закони, які приймає парламент, повинні відповідати цьому принципу. Юридична людська гідність з’являється у міжнародних документах, у Загальній декларації прав людини (далі – Декларація), в усіх пактах Організації Об’єднаних Націй (далі – ООН) після Другої світової війни. Переживши цю жахливу трагедію, людство інтуїтивно, оскільки кожна людина є образом Бога і наділена своїм розумом, зрозуміло, що треба повернутися до фундаментальних засад людяності.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) також розглядає гідність людини як основоположне право, яке є основою інших прав і свобод, захищених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), і вважає, що саме повага до людської гідності й свободи становить суть Конвенції. Прецедентне право ЄСПЛ дає змогу виокремити принцип недоторканності людської гідності, навіть якщо права можуть бути обмежені на законних підставах. ЄСПЛ також використовує це поняття для аналізу того, чи здійснюється обмеження індивідуальних прав на національному рівні в межах належної поваги до гідності людини, чи бере влада до уваги чинник людської гідності під час виконання своїх обов’язків.

У рішенні КСУ від 23 травня 2018 р. № 5-р/2018 вказано, що людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для всіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав (Станіслав Шевчук “Людська гідність у системі конституційних цінностей”).

Витоки сучасного поняття людської гідності в конституційному праві слід шукати в католицькому політичному дискурсі, з якого походить ідеологія християнських демократів повоєнного періоду. Не випадково термін “гідність” набуває конституційного значення у глибоко католицьких державах.

Хоча ідея людської гідності має тривалу історію в європейській релігійній думці, появою в конституційному тексті ця ідея завдячує енцикліці Папи Пія XI “*Divini Redemptoris*”, в якій формулюється ідея соціальної справедливості, в основі якої стоїть вже не колектив чи громада, а особа. Така переорієнтація гідності в католицькій політичній доктрині з колективної кваліфікації (гідність родини, працівників) на індивідуальну (гідність людини, людська гідність) стала тим важливим інструментом, що проклав дорогу поняттю гідності людини до конституційної доктрини і практики, а саме сприяв появі цього терміна в преамбулі Конституції Ірландії 1937 р. Авторитет Святого Престолу пояснює, чому ідеї свободи і людської гідності також були проголошені найвищими цінностями і священним благом у конституційних текстах таких авторитарних держав, як вішистська Франція і франкістська Іспанія, а також у конституціях Латинської Америки.

Хрестоматійною стала дигнитарна доктрина Федерального Конституційного Суду Німеччини (далі – ФКС), згідно з якою система цінностей, яка ґрунтується на гідності людської особистості, що розвивається вільно в соціальній спільноті, та на її гідності, має розглядатись як вихідна конституційна основа для всіх інших сфер права; законодавство, виконавча влада та судові установи мають дотримуватися і керуватися нею. Цей підхід, сприйнятий майже всіма конституційними демократіями світу, виходить із розуміння людської гідності як джерела інших конституційних прав і свобод (Олександр Водяніков “Генеалогія поняття людської гідності у конституційному праві”).

Виокремлено судово-інтерпретаційні аспекти людської гідності. Так, у Конституції ФРН філософська теорія гідності була не лише декларативно піднята на вищий юридично-унормований рівень, а й через покладення на всю державну владу зобов’язання поважати і захищати людську гідність створено захисний механізм, який убезпечив цю норму від спроби відступу органів державної влади від цієї доктрини. ФКС у своїх теоретичних підходах щодо тлумачення ст. 1 Конституції ФРН мав ґрунтовні доктринально-філософські орієнтири, а це надало йому підстави для висновку, що людською гідністю є не лише індивідуальна гідність відповідної особи, а й гідність людини як родової істоти. Така позиція спонукає до висновку, що гідність як суспільна цінність є притаманною всьому людству і неповага до гідності однієї людини стає неповагою до всіх.

Відповідно до правових позицій ФКС закладені з самого початку людського існування потенційні здібності є достатніми для того, щоб виникла людська гідність. Тобто кожен має її, незважаючи на індивідуальні

властивості, фізичний або психічний стан, його дії, соціальний статус і відповідну тривалість його особистого людського життя. Людська гідність притаманна також і тому, хто не може діяти осмислено. Гідність не втрачається також унаслідок “негідної” антисоціальної поведінки особи, навіть, якщо вона у тяжкий та неприйнятний спосіб виступила проти всього того, що Основний Закон із його системою цінностей поставив під свій захист. Гідність не може бути відібрана у людини.

Водночас, на думку ФКС, образ людини в Конституції не є образом ізольованого суверенного індивідуума; Конституція більше звертається до відносин “індивідуум – спільнота” у розумінні зв’язку особи із суспільством й одночасно її зв’язаності самим суспільством, але без зачіпання її власної цінності. Така позиція відображає висновок, що гідність людини нерозривно пов’язується із гідністю людства.

Людська гідність розглядається ФКС як найвища правова цінність всередині конституційного правопорядку. Така позиція вже є дороговказом – щоб всі органи влади, якщо вони поважають верховність конституційного устрою Німеччини, були зобов’язані у своїй діяльності відштовхуватися від усвідомлення ними поваги до людської гідності.

Аналіз рішень ФКС дає підстави стверджувати, що людська гідність, на сучасному етапі цивілізаційного розуміння німецькими правниками її абсолютності, перебуває над державою і позитивним правом. Зазначене обумовлює висновок, що “людська гідність”, але вже як правова категорія, є висхідним принципом й одночасно правовим підґрунтям для усіх основних прав людини, а також ідеєю розвитку суспільного життя (Віктор Шишкін “Абсолютність права людської гідності (позиції Федерального Конституційного Суду Німеччини)”)

Порівняльне конституційне право несе в собі великі можливості, і під впливом глобалізації відіграє трансформаційну роль, служить платформою для здійснення порівняльного аналізу та вироблення оптимальних конституційних моделей, зокрема у сфері захисту прав і свобод людини.

Гідність людини є фундаментальним і найбільш важливим елементом міжнародного права з прав людини, з якого походять всі інші права, навіть ті, що не були перелічені в основоположних документах. Після перемоги над нацизмом ідея конституційного права на гідність мігрувала та була відображена в низці міжнародних і національних документів. Концепція гідності людини є моральною основою демократичного уряду і передбачає рівність усіх перед законом. Тобто в демократичному суспільстві гідність людини повинна бути відображена в обох аспектах: структурі уряду й у ставленні уряду до особи. Право і свобода, та гідність як їх складова, є центральними концепціями західної правової і політичної думки.

Доктрина права на гідність не є розвиненою у конституційному праві США, але вона знайшла своє відображення у правовій системі цієї держави через запозичення, імплементацію міжнародних інструментів та інкорпорацію в конституції окремих штатів. Найбільш яскравим прикладом запозичення з іншої правової системи у сфері гідності людини є Конституція штату Монтана, ст. 2 якої чітко закріплює право на гідність і віддзеркалює положення Декларації та Конституції Пуерто-Рико.

Право на гідність також відображене у тлумаченні права, що здійснене Верховним Судом США щодо суміжних питань. Зокрема, деякі аспекти права на гідність розглянуті у рішеннях “Карпентер проти США” та “Салінас проти Техасу”. Обидві справи стосуються прав підозрюваних та підсудних у кримінальному процесі. У справі “Салінас проти Техасу” суд дійшов висновку, що положення П’ятої Поправки до Конституції США, які встановлюють гарантії, на підставі яких кожна особа не може бути примушена давати свідчення проти самої себе, створюють вимоги щодо активної дії, а саме: особа, яка бажає застосувати своє право на мовчання, повинна активно про це заявити.

У справі “Карпентер проти США” Верховний Суд США проаналізував межі права на приватність і допустимість втручання у приватне життя осіб у зв’язку з офіційними розслідуваннями. В обох випадках він звернувся до власної практики та здійснив прогресуюче тлумачення законодавства з врахуванням розвитку сучасних технологій та стану розвитку сучасного суспільства.

Хоча Конституція США не містить положення про право на гідність, сама концепція часто використовується для здійснення аналізу й обґрунтування рішень у суміжних сферах, а також дає змогу поглибити аналіз і розвиток положень, що вже достатньо розвинуті Верховним Судом США на підставі інших положень Конституції США та судами окремих штатів – на основі права штатів та звичаєвого права (Оксана Климович “Сучасні тенденції конституційного права США з огляду права на приватність та гідність”).

Слід погодитися, що правотворчість загалом і кримінальна правотворчість зокрема має бути зумовлена певними суспільними потребами, тобто мати серйозні підстави. Наукове дослідження комплексу назрілих проблем соціальної зумовленості кримінально-правової охорони і захисту гідності людини, як і будь-яких інших соціально значущих цінностей, має дати передусім відповідь на запитання: чи є соціальні обставини, які підтверджують необхідність заборони клепту та образи під загрозою покарання, і якщо так, то якою має бути теоретико-прикладна модель норми (норм) закону про кримінальну відповідальність?

Стосовно соціальної зумовленості криміналізації діянь, що посягають на гідність людини, зокрема наклепу й образи, то найбільш істотними є такі чинники: 1) суспільна небезпечність діянь, що посягають на гідність людини; 2) відносна поширеність цих посягань; 3) доцільність протидій цим посяганням кримінально-правовими засобами; 4) узгодженість їх криміналізації з нормами міжнародного права; 5) відповідність їх криміналізації Конституції України; 6) законодавча практика протидії цим посяганням у європейських державах; 7) традиції української законодавчої практики протидії цим посяганням.

Суспільна небезпека посягань на гідність людини, їх поширеність особливо наглядно проявилася за весь період ведення гібридної війни проти України. У засобах масової інформації, наприклад, систематично і цілеспрямовано поширюється так звана фейкова, неправдива інформація, яка містить у собі наклепницькі, образливі випадки щодо Президента України, Прем'єр-міністра України, міністрів, інших державних посадових осіб з метою підірвати їхній авторитет в очах народу, послабити віру в ефективність здійснюваних соціальних реформ, в європейське майбутнє України. Наклеп та образа стали звичними засобами з'ясування стосунків між політиками різних рівнів, здійснення конкурентного протистояння між бізнесовими структурами в економічній сфері, зведення рахунків між окремими громадянами в службових стосунках та на побутовому рівні. Вочевидь межі нормативної свободи в інформаційній сфері не виправдано широкі, бракує в ній доброчесності.

Проведений аналіз чинників дає підстави для висновку про наявність соціальної зумовленості для встановлення кримінальної відповідальності за такі посягання на гідність людини, як наклеп та образа, що ефективно сприятиме подальшому утвердженню прав і свобод людини в Україні (Віктор Грищук “Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні”).

У межах підтеми “Загальна Декларація прав людини – нормативний фундамент їх міжнародного захисту” розглянуто, зокрема, світоглядно-концептуальні засади прав людини. Зауважено, що гуманістичний, людиноцентричний та миротворчий потенціал Декларації не використаний повністю. Зокрема, у різних регіонах світу, у різних країнах тривають масові та грубі порушення основоположних прав людини, зафіксованих у цьому документі, – навіть у тих державах, які принаймні номінально погоджуються з його положеннями.

Вихідним інтелектуальним інструментом дослідження прав людини послугувала соціально-детерміністична (зокрема історико-матеріалістична) парадигма інтерпретації соціальних феноменів, зокрема – осно-

воположних прав людини, яким присвячено Декларацію. Із цих позицій було безпосередньо використано так званий потребовий дослідницький підхід.

Для виявлення феномена “основоположні права людини” використовуються різноманітні методологічні підходи. Їх узагальнення дало змогу вирізнити з-поміж них такі: біологічний, етичний, легістський, психологічний, аксіологічний та соціальний.

Основоположні права людини – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку за конкретно-історичних обставин, об’єктивно обумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов’язками інших суб’єктів.

Система міжнародного заохочення й забезпечення прав людини, закріплених у Декларації, яка поступово запроваджувалася ООН, включає такі елементи: 1) назва і нормативне формулювання змісту основоположного права людини, закріпленого у певній статті (чи статтях) Декларації; 2) окрему, “спеціалізовану” декларацію ООН, присвячену лише цьому праву людини; 3) засновану на такій декларації міжнародну конвенцію щодо здійснення відповідного права, яка має бути юридично обов’язковою для тих держав, які її ратифікували; 4) спеціальний орган ООН, утворений згідно з відповідною конвенцією або ж факультативним протоколом до неї для спостереження і контролю за її виконанням тими державами, які визнали для себе її обов’язковість.

Як свідчить тривала практика ООН, комплексне використання пакету усіх зазначених засобів дає змогу сприяти дотриманню у різних державах прав людини, зафіксованих у Декларації (ПЕТРО РАБІНОВИЧ “Універсальний канон людських прав”).

Сьогодні зростає актуальність знаходження балансу між індивідуальними та колективними людськими правами, насамперед з огляду на глобалізаційні процеси загалом та потужну міграційну кризу зокрема. Розуміння соціальної природи колективних прав дає змогу позначити вихідні дослідницькі й політико-правові позиції, де по один бік цієї лінії перебувають прибічники постулатів лібералізму, тоді як по інший бік – прихильники комунітаристських ідей. Однак всередині названих філософських течій існують проміжні варіанти, які можуть претендувати на статус деякої “золотої середини” між політико-правовими та (або) епістемологічними крайнощами (для прикладу, ліберальний комунітаризм і концептуалізм).

Загалом Декларація була відображенням політико-правової ідеології лібералізму. Тому (враховуючи ліберальний постулат щодо пріоритетності індивіда перед колективом) не дивно, що вона проголосила права

особи, практично залишивши поза увагою права соціальних спільнот. Проте такі терміно-поняття, що їх містить Декларація, як-от “члени людської сім’ї”, “совість людства” (преамбула), “в дусі братерства” (ст. 1), “сім’я” як “природний і основний осередок суспільства” (ст. 16), “воля народу” (ч. 3 ст. 22), “кожна людина, як член суспільства” (ст. 22), “дружба між усіма народами, расовими або релігійними групами” (ст. 26), “культурне життя суспільства” (ст. 27), “соціальний і міжнародний порядок” (ст. 28), “обов’язки перед суспільством” (ст. 29), можна вважати “паростками”, які готували ґрунт для розвитку концепції та створення реальних міжнародно-правових і внутрішньодержавних механізмів забезпечення та захисту не лише індивідуальних, а й колективних людських прав.

У результаті аналізу “змістового наповнення” поколінь прав людини стають очевидними деякі кореляції між “поколіннями прав” і такими визначальними течіями сучасної політико-правової філософії, як лібералізм і комунітаризм. Відтак права людини першого покоління й сьогодні визнаються ліберальними, а третього покоління (солідаристські) – комунітаристськими. Права людини другого покоління допускають як номіналістичні, так і реалістичні інтерпретації, тяжіючи до комунітарного й соціоцентричного витлумачення (Олег Панкевич “Колективні людські права: деякі філософсько-правові та загальнотеоретичні аспекти (до ювілею Загальної декларації прав людини”).

Знайшли своє відображення й теоретико-прикладні аспекти Декларації. Зокрема, здійснено загальнотеоретичний аналіз впливу Декларації на становлення сучасної системи міжнародних актів з прав людини.

Є підстави вважати, що ще задовго до подій Другої світової війни, які безпосередньо спричинили прийняття цього акта, українські науковці – випускники юридичного факультету Львівського університету фундаментально доклалися до формування ідеології та системи прав людини, які на 90 % визначили зміст та структуру Декларації. Імена цих науковців – Г. Лаутерпахт і Р. Лемкін, які у 20-х роках ХХ ст. здобували юридичну освіту на теренах Львівщини. Безпосередньо це проявилось у тому, що опублікована у червні 1945 р. книга Г. Лаутерпахта “Міжнародний білль прав людини” (у якому були викладені авторські проекти самого такого Білля і спеціального органу ООН з контролю за дотриманням цього акта), через два роки була роздана членам очолюваної Е. Рузвельт робочої групи (комітету) Комісії ООН з прав людини, якій було доручено підготувати проект “Міжнародного білля прав людини” (пізніше названого ООН “Загальна декларація прав людини”).

Безсумнівним є діалектичний зв'язок між положеннями Декларації та Хартії основних прав Європейського Союзу (далі – Хартія ЄС). Фундаментальні цінності, які використано в Хартії ЄС як критерії групування прав людини – гідність, свобода, справедливість, солідарність, по суті відтворюють однопорядкові категорії Декларації, вжиті у преамбулі цього акта.

З одного боку, ключові ідеї Декларації є загалом ідеологічною основою Хартії ЄС, а з другого – норми зазначеної Хартії якісно розвивають положення Декларації, забезпечуючи таким чином змістовну конкретизацію прав та свобод людини і створюючи більш ефективні передумови їх юридичного гарантування.

Формулювання, “виведення” прав людини із поняття людської гідності свідчить про визнання цієї властивості людини джерелом (суб’єктивним) усіх її прав, а також про поступове зростання питомої ваги принципу гуманізму як системоутворюючої засади з-поміж інших принципів сучасного інституту прав людини. Саме принцип гуманізму лежить в основі положення про те, що людина є метою суспільного розвитку, а не його засобом. Специфіка саме цієї засади полягає й у тому, що остання підкреслює спрямованість інституту прав людини на створення умов для забезпечення унікальності кожного окремого людського буття, існування (Святослав Добрянський “Вплив загальної Декларації прав людини на формування фундаментальних правозахисних актів Європейського Союзу”).

До ідейних витоків інституту обмежень прав людини в Декларації належать ідеї персоналізму як різновиду соціальної філософії комунітарного типу. Згідно з Декларацією персоналістичному ідеалу соціальної гармонії відповідає принцип рівноваги вільного розвитку людської особовості зі збереженням цілісності тієї спільноти, яка є умовою такого розвитку, а також взаємопов’язаності прав людини та її обов’язків.

Декларація заклала загальну основу міжнародно-правових стандартів правообмежувального інструментарію: а) встановлено умови правомірності обмежень прав і свобод людини на національному рівні й водночас б) вміщено міжнародне обмеження прав людини. Відтак закладено загальну методологічну основу для віднаходження балансу між потребою вільного індивідуального розвитку й суспільними потребами. Цей баланс забезпечується, з одного боку, вимогою відповідності національних правообмежувальних засобів припису ч. 2 ст. 29 Декларації, а з другого – заборонаю порушення універсальних міжнародно-правових засад у поведінці індивідів. Противагу застереженню ч. 3 ст. 29 становлять приписи ст. 30 Декларації, які забороняють її тлумачення у спосіб, спря-

мований на знищення викладених у ній прав і свобод. Однак при цьому у Декларації не диференційовано всіх елементів механізму обмеження прав людини.

Принципами інституту обмеження прав людини, які у міжнародному праві набули значення універсальних, є їх виключність, формальна визначеність та вичерпний перелік цілей обмежень. До принципів, відсутніх у Декларації, але виокремлених в інших складових Міжнародного білля прав людини – Міжнародному пакті про цивільні і політичні права й Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, належить “суспільна необхідність обмеження” як самостійна умова його правомірності та засада, покликана забезпечувати гармонію засобів обмежень із їх легітимними цілями (СЕРГІЙ РАБІНОВИЧ “Загальна декларація прав людини як основа міжнародної концепції допустимих обмежень основоположних прав”).

*За редакцією
координаторів актуальної теми
“Основоположні людські права:
першоджерело та їх міжнародне закріплення
(до 70-річчя Загальної декларації прав людини)”:*

*доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України,
заслуженого діяча науки і техніки України,
завідувача Львівської лабораторії прав людини і громадянина
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН України
Петра Рабіновича*

*доктора юридичних наук, професора,
професора кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
Оксани Грищук*